प्रस्तावना र कृतज्ञता ज्ञापन

उपन्यास सृजनात्मक साहित्यको नवीन विधा हो र यसको उद्भव र विकास आधुनिक युगमा नै भएको हो भन्ने कुरामा विद्वान्हरू एकमत रहेका छन् । साहित्य अन्य प्रमुख विधाहरू काव्य र नाटक सहस्राब्दी अघिदेखि प्रचलित छन् अनि सभ्यताको प्रारम्भदेखि वर्तमान कालसम्म अवाध गतिले विकसित भइरहेका छन् भने उपन्यास साहित्यको थालनी चाहिँ गद्यको विकास भएपछि मात्र सम्भव हुन सक्यो । विश्वका अन्यान्य भाषाहरूका साहित्यमा झैं नेपाली साहित्यमा पनि उपन्यासको उदय वर्तमानकालमा नै भएको हो र शुरूमा यो विधा खासगरी संस्कृत ,हिन्दी-उर्दू, अरबी - फारसी, बङ्गला र अङ्ग्रेजी साहित्यको अनुगामिनी भएको देखिन्छ ।

भारतवर्षमा उपन्यासको उद्भव र विकासमा विशेषगरी (१) मुद्रण कलाको विकास (२) शिक्षाको प्रचार-प्रसार (३) यथार्थको आग्रह (४) जनतान्त्रिक विचारको प्रस्फुटन (५) मध्यमवर्गको उदय र (६) वैयक्तिकताको महत्त्व जस्ता ऐतिहासिक परिस्थितिहरूको निर्णायक भूमिका रहेको देखिन्छ र यी परिस्थितिहरू ब्रिटिश शासनकालमा नै उत्पन्न भएका हुन् । नेपाली उपन्यासको थालनी र विकास पनि मूलत: यिनै परिस्थितिहरूको सापेक्षतामा बनासबाट भएको देखिन्छ ।

आधुनिक नेपाली उपन्यासको थालनी र यस विधामा युगान्तकारी मोड ल्याउनमा दार्जीलिङ्को ऐतिहासिक भूमिका रहेको कुरो निर्विवाद छ र प्रस्तुत शोधकार्य दार्जीलिङ्मा नेपाली साहित्यको इतिवृतात्त्मक पृष्ठभूमिमा उपन्यास विधाको थालनी र विकास (सन् १९६४ सम्म) - को सर्वेक्षण गर्दै खासगरी सन् १९३६-१९६४ बीचका पाँचवटा प्रतिनिधि उपन्यास-कृतिहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कनमा केन्द्रित रहेको छ ।

प्रस्तुत शोध-प्रबन्धमा उपन्यास कृतिहरू एवं सन्दर्भ कृतिहरूको रचनाकाल एवं सन्दर्भ कृतिहरूको रचनाकाल एवं प्रकाशन काल जनाउन तथा लेखक-साहित्यकारहरूको

जन्म-मृत्यु काल सूचित गर्न यथासम्भव ईस्वी सन्को प्रयोग गरिएको छ तापनि धेरै ठाउँहरूमा विक्रम संवत्को पनि प्रयोग भएको छ । ईस्वी सन् प्रयोग गरेका ठाउँहरूमा सालबोधक सङ्ख्याका अगाडि 'सन्' एवं विक्रम संवत् बुझाउन चाहिं सङ्क्षेपीकृत शब्द 'वि० सं०' प्रयोग गरिएको छ ।

यस शोध प्रबन्धको मूलपाठ अन्तर्गत पाद टिप्पणीमा प्रकाशन स्थान र साललाई कोष्ठाङ्कित गरिएको छैन भने प्रमुख सन्दर्भ सूची अन्तर्गत चाहिं प्रचलित विधि अनुसार तिनलाई कोष्ठाङ्कित गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोध-प्रबन्ध तयार गर्नमा मलाई नाना किसिमले सघाउने, सर-सल्लाह दिने, सामग्री सङ्कलन गर्न सहयोग गर्ने एवं यो शोधकार्य पूर्ण गर्न प्रेरणा र प्रोत्साहन दिने विद्वत्वर्ग, मेरा आदरणीय गुरूजन, सहयोगी स्वजन र मित्रहरूप्रति म कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहान्छु ।

शोधकार्यमा लागिसकेर पनि कुहिरोको काग जस्तो भएर समुचित बाटो नपाएको बेलामा प्रस्तुत शोधप्रबन्धको रूपरेखा लाई सरल पारी शोधकार्यमा अग्रसर हुन मलाई सजिलो बाटो देखाइदिने र यस शोधकार्यका निम्ति सदैव उत्साह, प्रेरणा एवं बहुमूल्य सुझाउ दिने विद्वान डा० वासुदेव त्रिपाठी (त्रि० वि० वि०, काठमाडौं) प्रति म सर्वप्रथम सश्रद्धा आभार प्रकट गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध-प्रबन्ध तयार पार्न मलाई अनवरतरूपले घच्घच्याउँदै प्रेरणा र प्रोत्साहन दिएर मार्ग निर्देशन गर्ने मेरा आदरणीय गुरूज्यू एवं शोध-निर्देशक डा० तुलसीबहादुर क्षेत्री प्रति म चिर ऋणी छु तथा उहाँले यस शोध-प्रबन्धबारे सारगर्भित मन्तव्य पनि लेखिदिएर मलाई कृतार्थ तुल्याउनु भएकोमा म उहाँप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । प्रस्तुत शोधकार्य पूर्ण गर्नमा मलाई निरन्तर प्रेरित गर्ने गुरूमा (स्व० लक्ष्मीदेवी क्षेत्री)- को मप्रति अगाध स्नेह एवं आशीर्वाद रहेको थियो र यस अवसरमा दिवङ्गत गुरूमालाई पनि सादर सम्झना गरी हार्दिक श्रद्धा व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध-प्रबन्धको रूपरेखा तयार पार्ने कामदेखि निष्कर्ष लेखनसम्म मलाई अनौपचारिकरूपमा यथोचित मार्ग-निर्देशन गर्ने र यस शोध-प्रबन्धका सम्पूर्ण अध्यायहरूका एक-एक वाक्यहरू पढेर वा सुनेर मलाई बहुमूल्य सर-सल्लाह दिने तथा यो कार्य चाँडै सिध्याउन प्रेरित गर्दै कतिपय विभागीय सुयोग-सुविधा समेत मिलाइदिने मेरा श्रद्धेय गुरुज्यू डा० भीमकान्त उपाध्याय (विभागाध्यक्ष एवं रिडर, उ० ब० वि०) - प्रति म आजीवन ऋणी छु । उहाँ एवं गुरुमा (श्रीमती मल्यादेवी उपाध्याय)- को स्नेहसिक्त प्रेरणा, प्रोत्साहन र सहयोगले गर्दा नै मैले प्रस्तुत शोधकार्य पूर्ण गर्न सकेको हुँ। यसैले उहाँहरूप्रति म सादर आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध कार्यमा सङ्लग्न रहेको बेला बहुमूल्य सुझाउ र प्रेरणा दिने श्री जनकलाल शर्मा (काठमाडौं), डा० चूडामणि बन्धु (त्रि० वि० वि० काठमाडौं), डा० ईश्वर बराल (काठमाडौं), स्व० डा० डिल्लीराम तिमसिना, श्री दान खालिङ० (सिलगढी), डा० मोतीवीर राई (दार्जीलिङ०), डा० विष्णु शर्मा (बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय), डा० लक्ष्मीदेवी सुन्दास (दार्जीलिङ०), डा० जगत् छेत्री (दार्जीलिङ०), डा० टङ्कबहादुर सुब्बा (रिडर, नर्थ इष्टर्न हिल युनिभर्सिटी , शिलाङ०) र डा० घनश्याम नेपाल (रिडर, बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय)- हरू प्रति म आभारी छु र उहाँहरूलाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध-प्रबन्धका निम्ति सामग्री सङ्कलन गर्दा मलाई सहयोग गर्ने स्व० पारसमणि प्रधान (कालेबुङ०), श्री कमल दीक्षित (काठमाडौं), श्री नगेन्द्रमणि प्रधान (दार्जीलिङ०), डा० कुमार प्रधान (दार्जीलिङ०), श्री हाङमनदास राई (गोरूबथान, दार्जीलिङ०), प्रा० राजनारायण प्रधान (दार्जीलिङ०), प्रा० रामलाल अधिकारी (दार्जीलिङ०), स्व० कृष्ण प्रधान (दार्जीलिङ०), स्व० सुकुमारी राई (दार्जीलिङ०), स्व० डी० बी० परियार (कलकत्ता), स्व० नरेन्द्र लामा (रङ्गली कुलेनबारी , दार्जीलिङ०), श्री अच्युतामणि अधिकारी (काठमाडौं) र श्री एल० बी० राई (दार्जीलिङ०)-हरू प्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधकार्यका निम्ति मलाई डेढ वर्षसम्म 'अध्ययन बिदा' को व्यवस्था गरिदिएकोमा म उत्तर बङ्गा विश्वविद्यालयका उपकुलपति महोदय प्रो० कृष्णनाथ चट्टोपाध्याय र रजिष्ट्रार महोदय डा० तापसकुमार च्याटर्जीप्रति आभार प्रकट गर्दछु । यसका साथै नेपाली विभाग (उ० ब० वि०) का मेरा आदरणीय गुरूज्यू प्रा० लक्ष्मीकान्त शर्मा (रिडर) एवं सहकर्मीहरू प्रा० कृष्णराज घतानी (लेक्चरर) र प्रा० शान्तिराज शर्मा (लेक्चरर)- ले मलाई यस कार्यमा औपचारिक एवं अनौपचारिक रूपले दिएको सहयोग, सुझाउ र प्रेरणा सदैव स्मरणीय रहने छ । यसैले म उहाँहरू प्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धका निम्ति चाहिने सामग्री मैले राष्ट्रिय पुस्तकालय (कलकत्ता), उत्तर बङ्गा विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय (राजाराममोहनपुर, दार्जीलिङ०), नेपाली साहित्य सम्मेलनको इन्दिरा ओझा पुस्तकालय (दार्जीलिङ०) मदन पुरस्कार पुस्तकालय (ललितपुर, काठमाडौं), केशर पुस्तकालय (काठमाडौं), देशबन्धु जिल्ला पुस्तकालय (दार्जीलिङ०), विद्याज्योति इन्स्टिट्यूट् अफ् रिलिजियस् स्टडी (दिल्ली), गोर्खा दु:ख निवारक सम्मेलनको पुस्तकालय (दार्जीलिङ०) र डा० पारसमणि प्रधान स्मारक शोध-पुस्तकालय (दार्जीलिङ०) हरूबाट सङ्ग्रह गरेको हुँ र उक्त सम्पूर्ण पुस्तकालयहरूका अध्यक्ष एवं कर्मचारीवर्गले मलाई गरेको उदार सहयोगका निम्ति उहाँहरू सबैप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध-प्रबन्ध तयार गर्ने क्रममा मैले अध्ययन गरेका पुस्तकादिका लेखकहरू र जनजसका कृतिहरूबाट उद्धरण लिएको छु ती सबै लेखक, विद्वान समालोचक र अग्रज गवेषकहरूप्रति पनि म सादर कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधकार्यमा सङ्लग्न रहन मेरो हौसला निरन्तर बढाउने र मलाई सदैव आफ्नो असीम स्नेह र आशीर्वादले अभिषिक्त गर्ने मेरा पूज्य बा स्व० रवीलाल दाहाल र पूज्य ससुरा स्व० रत्नलाल ब्राह्मणलाई सम्झना गर्दै ती दिवङ्गतहरूप्रति श्रद्धा व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधकार्यमा सङ्लग्न रहेको अवधिमा मेरा जहान-परिवारलाई सिलगढी शहरमा स्थित आफ्नो घरमा दुइ वर्षसम्म सुरक्षित एवं सुव्यवस्थित ढङ्गले रहने - बस्ने प्रबन्ध गरी मलाई उपकृत तुल्याएर यो शोध-प्रबन्ध पूर्ण गर्नमा परोक्षरूपले महत्वपूर्ण सहयोग गर्ने मेरो सालो श्री डी० एल० ब्राह्मण (न्यु अटोमोबाइल, प्रधाननगर, दार्जीलिङ०)- प्रति चिर ऋणी छु । उनको यस किसिमको सहयोग बिना यो शोधकार्य समाप्त हुन सम्भव थिएन । यसैले म उनी र उनको परिवारप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध-प्रबन्ध यथाशीघ्र पूर्ण भएको देख्न चाहने र मलाई यस शोधकार्यमा अनवरत सङ्लग्न रहन सदैव प्रेरणा-प्रोत्साहन दिई अध्ययनका निम्ति पर्याप्त समय एवं सुयोग मिलाइएर यो शोध-प्रबन्ध पूर्ण गर्न खास सहयोग गर्ने मेरी श्रीमती प्रतिमा दाहालप्रति म हार्दिक कृतज्ञ छु साथै आफ्नो बालसुलभ व्यवहारद्वारा मेरो आँगनलाई दोब्बर पारिदिने अल्पवयस्क छोरो बरदान दाहाललाई पनि यस अवसरमा सस्नेह सम्झना गर्दछु ।

हाल काठमाडौंमा अस्थायीरूपले बस्नु भएका मेरा शोध-निर्देशकसँग यस शोधकार्यसित सम्बन्धित कतिपय कागतपत्र तयार गरी मलाई समय-समयमा पठाइदिने मेरो कान्छो भाई मिलन दाहालले गरेको सहयोग यहाँ उल्लेख्य छ र यसका निम्ति उसलाई पनि म सस्नेह सम्झना गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध-प्रबन्ध टङ्कन गर्ने व्यवस्था मिलाइदिने एवं आफ्नो टङ्कन-यन्त्र समेत दिएर मलाई उपकृत तुल्याउने दाइ श्री भीमलाल सापकोटा (सिलगढी)- प्रति म कृतज्ञ छु तथा खुबै लगन र परिश्रमका साथ यो शोध-प्रबन्ध सुन्दर ढङ्गले टङ्कन गरिदिने बहिनी तारा गुराँगाई (सुकुना, सिलगढी) -लाई म हार्दिक धन्यवाद दिन्छु ।

मोहनप्रसाद दाहाल

मिति 22. 6. 1552

(मोहनप्रसाद दाहाल)